

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СПІВСТАВНОГО, ТИПОЛОГІЧНОГО ТА ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ МОВ

Калениченко М.М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У сучасному мовознавстві все чіткіше визначається специфіка методів співставного, типологічного та порівняльно-історичного вивчення мов.

Поява нового напрямку у сучасній лінгвістиці – синхронної компаративістики, співставного дослідження мов, що особливо визначилися в останні десятиріччя і в сучасному мовознавстві, перш за все обумовлена необхідністю вияву найбільш характерних схожостей та розрізень у мовній структурі мов, що порівнюються.

На думку багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників /Р.Я. Будагов, Ф.Ф. Фортунатов, А.А. Шахматов, А. Реформатський, А.І. Смирницький, В.Н. Ярцева, В.Г. Гак, Ю.А. Жлуктенко, Р. Ладе, В. Скалічка та ін./ співставна лінгвістика, що є одним з молодих напрямків у сучасному мовознавстві, виникла дуже давно і є теоретичним узагальненням давньої людської практики в області опису мови. Як справедливо зазначає В.Г. Гак, "...сопоставление языков, лежащее в основе контрастивных штудий, столь же древне, сколь и само изучение языка. Любые грамматики изучаемого второго языка, да и многие первые грамматики родного языка, писались на фоне сравнения, осознанного или бессознательного, с другим языком – родным в первом случае или более престижным языком культуры – во втором"[Гак 1967:24].

Співставна лінгвістика виросла з необхідності опису мов та з необхідності їх викладання. Про співставну / контрастивну/ лінгвістику як про особливу науку всередині мовознавства почали особливо багато писати, починаючи з 60-х років 20 століття у англійських країнах. Пов'язують виникнення співставної / контрастивної/ лінгвістики як науки з появою книги Р. Ладе "Лингвистика поверх границь культур" /1957 р./. Контрастивна лінгвістика успішно розроблялася ще раніше й Празькою лінгвістичною школою. Велику роль у її становленні та розвитку відіграли відомі роботи Ш. Баллі, що виникли з необхідності викладання німецької мови французькомовній аудиторії.

У радянському мовознавстві на цей момент / початок 60-х років/ фактично вже були розроблені теоретичні основи співставного аналізу мов. Ця галузь мовознавства була обґрунтована у статтях і книгах А.І. Смирницького, В.Н. Ярцевої, В.Д. Аракіна. Слід зазначити, що особливу роль у розвитку співставних досліджень мов відіграли також такі видатні вчені, як Л.В. Щерба та Є.Д. Поливанов.

У науці давно активно обговорювалося питання про співставну /контрастивну/ лінгвістику та про лінгвістичну типологію, їх розмежування чи, навпаки, їх взаємодію. На думку деяких учених / В.Скалічка/ різниця пояснюється таким чином: типологія бере за основу співставлення окремих компонентів системи мови, але вивчає їх в усіх мовах чи у якомога ширшій спільності мов. Співставна

лінгвістика порівнює лише дві мови, але за всіма елементами системи. Однак розвиток типологічних та співставних досліджень, на думку інших учених /В.Г. Гак/, не поспістю виправдали вказані розходження. Адже предметом співставного аналізу може бути окреме явище, причому не обов'язково у двох, може бути і в декількох мовах, тоді як типологічний аналіз може охопити більші розділи мови і навіть структуру мови загалом.

Завдання лінгвістичної типології – встановлення мовного типу / як типів існування того чи іншого елемента в різних мовах, так і мовних типів загалом/ для подальшої класифікації мов і виявлення того, як взагалі може бути побудована людська мова. Завдання ж співставної лінгвістики дещо вузчі: вона співставляє, порівнює факти двох чи декількох мов з метою виявлення схожостей /сходжень/ або розрізень /розходжень/.

Деякі автори, звужуючи поняття співставної /контрастивної/ лінгвістики, протиставляють її конфронтативній лінгвістиці. Вони вважають, що конфронтативна лінгвістика має більшу теоретичну орієнтацію та займається як схожостями так і розрізненнями між мовами, тоді як контрастивна, співставна лінгвістика має більш практичну направленість і займається передусім розрізненнями у мовах. Однак проводити межу між “конфронтативним” та “контрастивним” дослідженням не має підстав, оскільки обидва підходи користуються одними й тими ж методами, і все зводиться до того, що саме враховується у першу чергу при використанні його результатів, яка роль і місце наукових результатів співставного дослідження у лінгвістичному описі двох мов чи конкретної групи мов.

На тлі цієї наукової полеміки цікавою є думка Ю.О. Жлуктенка про те, що контрастивна /співставна/ лінгвістика “... не якась окрема наука, а така ж сама лінгвістика, бо предметом її вивчення є конкретні мови, їх будова і властивості, індивідуальні особливості й спільні ознаки. Виділити цей вид мовознавчих досліджень в окрему галузь лише відміння методика дослідження: поряд з використанням цілого ряду загально-лінгвістичних прийомів і методів кладе в основу мовного аналізу синхронно-порівняльний метод вивчення мови / який, до речі, позначається в сучасній літературі різними назвами – контрастивний аналіз, конфронтативний, зіставний, зіставно-типологічний та ін./ . Так само, як інші методи лінгвістичної науки, він має своїм головним завданням якнайвичерпніше дослідити внутрішні закономірності мовної системи. Природно, що результати цього аналізу можуть мати різне застосування, в тому числі й прикладне” [Жлуктенко 1966:25-27]. Вибираючи теоретичну основу та відповідний метод співставного опису мов необхідно перш за все визначити мету дослідження. Цікавим є зауваження Г.Якобсона про те, що співставний опис мов передбачає наявність деякої рівноваги між двома факторами, які ми умовно назовемо “теоретичність” та “нетеоретичність”. Другий фактор можна також назвати “практичність”, визначаючи “практичність” лише як протилежність “теоретичності”. Обидва фактори співвідносяться один з іншим за принципом ємкостей, що сполучаються. Це співвідношення можна уявити за допомогою

графічної системи, горизонтальна вісь якої означає “практичність”, а вертикальна – “теоретичність”. У зв’язку з цим зауважимо, що будь-яке внутрішньомовне співставлення /і міжмовне також/ вимагає виконання наступних положень:

а/ повинна бути присутня база співставлення, тобто певна принципова тотожність, на тлі якої розглядаються як схожості так і розрізнення об’єктів, що співставляються;

б/ повинна застосовуватися єдина теорія, єдиний метод і єдиний понятійний і термінологічний апарат.

Об’єктом співставного аналізу можуть бути одиниці будь-якого рівня мови: фонем, слова, граматичні явища до самого тексту. Співставні дослідження можуть проводитися на матеріалі не лише двох, але й трьох і більше мов. Співставні /контрастивні/ дослідження можуть приймати різну форму і переслідувати різні завдання. Так, фундаментальні дослідження у галузі співставлення одиниць різних рівнів мови або її системи виділяються при цьому у відносно самостійні дисципліни – співставна фонетика, співставна граматики, співставний словотвір і т.п.

Таким чином, співставну лінгвістику диференціюємо за мовами, що порівнюємо (дві чи більше: споріднені, близькоспоріднені, різноструктурні, неспоріднені), за підсистемами мови, а також за напрямками аналізу – типологічний, контрастивний і т.п.

Основні завдання співставного вивчення мов можуть бути окреслені таким чином:

-співставлення дає можливість виявити схожості /сходження/ та розрізнення /розходження/ у використанні мовних засобів різними мовами;

-співставлення дозволяє виявити специфіку, особливості кожної з мов, що співставляються, які при “внутрішньому” вивченні мов можна не помітити;

-співставлення безпосередньо пов’язане з різними видами прикладного мовознавства, перш за все з викладанням нерідної мови, де воно дозволяє передбачити та подолати інтерференцію, а також пов’язане з теорією перекладу, для якого є теоретичною базою.

Як вже зазначалося, за допомогою співставного методу досліджуються споріднені, близькоспоріднені та неспоріднені (різноструктурні) мови.

Співставне дослідження споріднених мов має свою специфіку, яка поширюється на методологію, вибір і характер методу дослідження. Основною методологічною передумовою співставного дослідження споріднених мов на відміну від співставного аналізу різноструктурних, неспоріднених мов є залучення даних історичного розвитку споріднених мов, включаючи факти періоду їх історичної єдності.

Теоретичне спрямування співставних досліджень споріднених мов (наприклад, чеської та української) одночасно передбачає урахування компонентів типологічного, генетичного та порівняльно-історичного методів. Результати, отримані за допомогою інших методів, співставний метод використовує для

пояснення ряду фактів сучасних мов та подальшого прогнозування основних тенденцій розвитку.

“Выделившись из ряда родственных ему методов, например, сравнительно-исторического, типологического, и др., в основе которых лежит лингвистическое описание, связанное с выходом за пределы одного языка, сопоставительный метод обычно применяется для анализа соотношения структуры элементов двух языков на синхронном срезе с учетом всех факторов взаимодействия, взаимопроникновения и взаимовлияния исследуемых языков” – зазначає Р.О. Будагов [Будагов 1980:105].

Цікаво і важливо зупинитися також на деяких питаннях, пов'язаних з співставним дослідженням споріднених мов на прикладі чеської та української, для яких “...генетична спорідненість не лише задана а рiогi, але й виражена з найбільшою очевидністю”. Це з однієї сторони. З іншої – проблема вивчення споріднених мов має свої особливості та труднощі. Встановити специфічне відношення між спорідненими мовами на відміну від мов, що не мають подібного ступеня близькості, завдання зовсім не таке просте, як здається на перший погляд.

Відомо, що результати проведених досліджень співставного характеру переконливо стверджують про переважання в багатьох структурних та функціональних сферах сучасних чеської та української мов загальних процесів та тенденцій над процесами диференціальними, тобто розрізненнями і розходженнями.

Загальні тенденції розвитку чеської та української мов на сучасному етапі проявляються, головним чином, у наявності паралельних лексико-словотворчих процесів, що характеризують утворення нових слів та словосполучень у різних сферах суспільно-політичного життя, науки, техніки і т.п. Загальні процеси та явища в обох мовах найбільш виразно проявляються в науково-технічному, соціально-діловому, публіцистичному та інших стилях. Разом з тим провідний характер загальних процесів у розвитку чеської та української мов на сучасному етапі зовсім не виключає специфічних рис та властивостей, що обумовлені особливостями внутрішньої структури кожної з мов, а також рядом зовнішніх факторів (див. роботи українських лінгвістів: Г.П. Іжакевич, В.І. Кононенко, Л.А. Кудрявцевої, С.В. Семчинського, Н.Ф. Зайченко, О.Л. Паламарчук та ін.).

І теоретичні, і практичні результати співставного дослідження споріднених мов, за словами Г.П. Іжакевич, “переслідують одну мету – розкрити загальні структурні та функціональні особливості мов та на фоні загального показати індивідуальне, специфічне як у структурі, так і в функціональному спрямуванні окремих її елементів”[Іжакевич 1954:100] і, таким чином, представити лінгвістичний опис мов.

Є сенс зупинитися також на питанні про роль та місце співставних досліджень у галузі прикладного мовознавства – навчання іноземним мовам. Цінність співставних досліджень, їх наукових даних незаперечно як у мовознавчому плані, так і в педагогічному – для виявлення у мові, що вивчається, факторів, які більш чи менш складно засвоюються носіями іншої конкретної мови, та розробки відповідних

індивідуальних прийомів навчання. Результати співстасних досліджень, безумовно, складають необхідну лінгвістичну базу та резерв інтенсифікації сучасного процесу навчання. Слід при цьому зазначити, що для практики навчання не всі факти співставного дослідження можуть бути корисними і необхідними. Явища двох мов можуть співстаслятися, по-перше, у плані вираження, коли співставляються способи та особливості передачі того чи іншого граматичного значення, по-друге, у плані змісту, коли співставляються граматичні категорії у відношенні об'єму їх значень, по-третє, у плані функціонування, коли аналізуються мовні факти, що присутні в обох мовах, співпадають у плані змісту, але по-різному використовуються в них.

Навчання активному володінню іноземною мовою переконує в тому, що для досягнення мети необхідний лінгвістичний спеціальний орієнтований опис мов.

У результаті співставлення можуть бути виділені факти і мовні явища, що:

а) повністю співпадають у чеській та українській мовах;

б) частково співпадають;

в) не співпадають чи відсутні в одній з мов.

Аналіз лінгвістичної літератури свідчить про те, що окремі факти конкретних пар мов, які виявлено в результаті співставного аналізу, включаються у процес навчання (в підручники та учбові посібники, в самий зміст заняття і т.д.). Звісно, очікується, що такі результати співставних досліджень (вказівка на схожості та розрізнення) рідної мови та мови, що вивчається як іноземна, допоможуть уникнути складностей при засвоєнні матеріалу або ж спрогнозувати ці складності. Однак, на практиці реальні помилки нерідко не співпадають з теоретичними прогнозами. У цьому випадку справедливим є твердження В.Г. Костомарова про те, що співставний опис іноді служить лише співставною точкою, має пізнавальну базу значимість, але не превентивну силу.

Взаємодія мов у свідомості учня знаходить відображення в психолінгвістичних поняттях переносу та інтерференції. Відомо, що людина, яка володіє хоча б однією мовою, вже має певну систему катигаризації мовних явищ. Автоматизовані навички користування рідною мовою вона механічно переносить на факти іноземної мови, що свідомо засвоюються. Слід відзначити, що вплив рідної мови особливо очевидний та сильно проявляється на початковому етапі навчання, коли учень (чи студент) ще не в змозі диференціювати мовні факти. Якщо результати контакту, взаємодії мов у плані лінгвістичного опису, як підкреслює В.Г. Костомаров, це розвиток нових явищ у цих мовах, то в плані психолінгвістики (теорії мовленнєвої діяльності) – це інтерференція, тобто “викривлення” однієї з мов (як правило, тієї, що вивчається) в індивідуальному мовленні учня чи групи учнів, у першу чергу під впливом механізмів рідної мови [Вагнер 1984:36].

З вищезазначеного можна зробити висновок про те, що в аспекті вивчення, засвоєння мови співставний аналіз психолінгвістичної структури мовленнєвої дії важливіше і актуальніше опису мовних фактів, що вивчаються.

Засвоєння нової мови йде шляхом перенесення вмій і навичок володіння рідною мовою, їх корекції та оволодіння новими вміннями і навичками, що не

рівнозначні співпадаючим, часто співпадаючим і неспівпадаючим або відсутнім фактам співставного опису. Слід зазначити, що концепція переносу і кореляції мовленнєвих умінь і навичок при навчанні мовам теоретично обґрунтовується і розвивається у роботах Л.С. Виготського, І.Р. Гальперіна та ін.

Співставна лінгвістика, основою якої є співставні дослідження, тісно пов'язана не лише з іншими розділами мовознавства, але і з низкою суміжних немовознавчих наук. Серед них слід, у першу чергу, зазначити психологію, етнопсихологію, історію культури, соціолінгвістику.

Психологія займає важливе місце у процесі навчання другій мові і співставні лінгвістика, результати якої можуть слугувати теоретичною основою побудови ефективної "технології" навчання, безпосередньо зливатися з нею. Особливо підкреслимо той момент, що у співставному дослідженні важливими є не так лінгвістичні, скільки психологічні аспекти. Це, зокрема, проблема недостатності або надлишковості мови, що вивчається, при використанні її для комунікації; інші проблеми, які включаються у коло національно орієнтованого лінгвістичного опису мов для навчальних потреб. Велике значення має зв'язок співставних досліджень з етнопсихологією та культурою. Адже елементи культури можна співставляти так само як і елементи мови, за трьома рівнями: форма, значення, дистрибуція, з урахуванням конотації. Дійсно, в кожній позамовній реалії можна виявити асиметрію форми та змісту, аналогічну тій, що виявляється у мовному знаці. "При сопоставительном изучении языков, - справедливо зазначає С.В. Євстеїв, - нельзя и невозможно ограничивать сравнение языков только сравнением их систем, поскольку существуют социокультурные нормы использования единиц языка. Другими словами, при изучении языков невозможно разделить систему, норму /под которой понимаются правила, допускающие или запрещающие употребление единицы языка в определенной речевых ситуациях/ и узус /т.е. систему/ предпочтительности, уместности употребления языковых единиц и конструкций в определенной ситуации общения"[Євстеєв 1992:52].

Мови можна співставляти також і в соціолінгвістичному, зовнішньому плані, на підставі їх типології за сферами вживання. При цьому слід зазначити, що співставні дослідження у цьому аспекті ще недостатньо розвинені, практично відсутні конкретні наукові результати такого плану в лінгвістичному описі мов.

Ця проблема нам виявляється цікавою та перспективною з точки зору оволодіння другою мовою дорослих в умовах спорідненості мов. І з цього погляду доречними слід визнати висновки Н.І. Голубевої-Монаткиної про те, що на сучасному етапі контрастивна лінгвістика і соціолінгвістика взаємодіють при вивченні мови недостатньо. Але об'єднання у конкретних дослідженнях контрастивного і соціолінгвістичного підходів дає позитивні результати. Дослідження у галузі контрастивної соціолінгвістики надзвичайно корисні для викладання мови, оскільки уточнюють списки мовних універсалій. Останнє, як передбачають деякі вчені, безпосередньо впливає на процес оволодіння другою мовою дорослими, "примушуючи робити помилки, збільшувати частоту

використання одних мовних одиниць у порівнянні з іншими чи зовсім не використовувати певні структури” [Голубева-Монаткина 1992:26-28].

На завершення відмітимо наступне. На сьогоднішній день співставна /контрастивна/ лінгвістика є сформованою наукою зі своєю метою, об’єктом, методами аналізу. Про розвиток і цінність співставних досліджень, активне використання наукових даних у лінгвістичному описі мов свідчить велика кількість різнопланових праць, загальнотеоретичних описів, співставних описів, що охоплюють різні рівні мови – від фонології до стилістики та теорії тексту. Слід відзначити, що, якщо на перших етапах співставний аналіз був пов’язаний в основному з фактами мовної системи, то сьогодні співставлення все частіше звертається до тексту, до мовленнєвого аналізу, до реалізації. Саме у цьому напрямку виявляється найбільш перспективним вивчення проблем співставної лінгвістики на рівні тексту, висловлювань, що дають вихід на мовленнєву комунікацію з урахуванням етнокультурного компонента кожної з мов, що співставляється. Так, наприклад, етикетні висловлювання, поєднані загальним значенням /волевиявлення, спонування і т.п./, загальним комунікативним завданням, що по-різному оформлюється заобами контактуючих мов. Співставний аналіз надає все більш широкі та цінні дані для типології, лінгводидактики, теорії перекладу, теорії тексту, лексикографії. Співставна лінгвістика утверджує себе як одна з найбільш яскравих та ефективних форм між фундаментальною лінгвістикою і прикладними аспектами мовознавства. Зокрема, мова йде про необхідність виявлення під час співставлення мов методично релевантних /суттєвих/ та методично нерелевантних /несуттєвих/ схожостей та відмінностей, що можуть слугувати достовірним науковим підґрунтям лінгвістичного опису мов з метою навчання.

Актуальною є також розробка психологічного аспекту співставного аналізу мов, що є надзвичайно важливим фактором інтинсифікації процесу навчання нерідній мові.

Література

- Будагов Р.А. Филология и культура. М., 1980. 303с.
Вагнер В.Н. Русский язык для англо-говорящих. М., “Русский язык”, 1984.
Гак В.Г. К типологии функциональных подходов к изучению языка / Проблемы функциональной грамматики., М., Наука, 1985.
Голубева-Монаткина Н.И. Контрастивная лингвистика: Возможности и перспективы/ Вопросы языковых контактов и сопоставления языков. М., 1992.
Евстеев С.В. Эквивалентность при сопоставительном изучении языков и при переводе/ Вопросы языковых контактов и сопоставительное изучение языков. М., 1992.
Жлуктенко Ю.О. Мовні контакти. Проблеми інтерлінгвістики., К., 1966., 135с.
Іжакевич Г.П. Питання російсько-українських мовних зв’язків. К., 1954., 104с.

Пулькина И.М., Захава-Некрасова Е.Б. Русский язык. Практическая грамматика с упражнениями /для говорящих на английском, французском и испанском языках/., М., 1995.